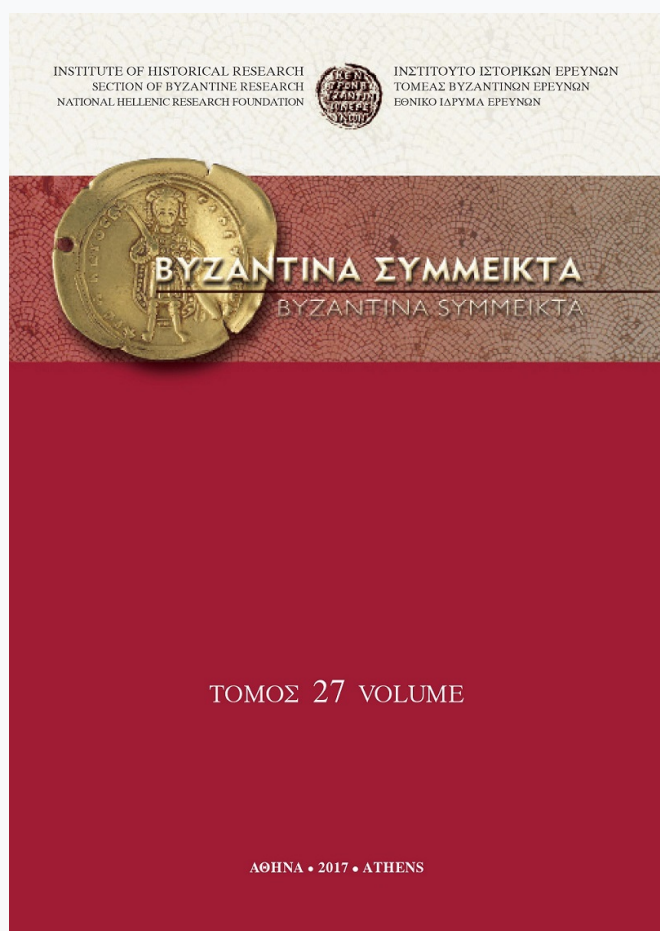

Byzantina Symmeikta

Vol 27 (2017)

BYZANTINA SYMMEIKTA 27

Βιβλιοκρισία: ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Τοπικά συμβούλια στις βυζαντινές πόλεις. Παράδοση και εξέλιξη (13ος-15ος αι). Ακαδημία Αθηνών. Κέντρον Ερεύνης Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2015, 172 σελ. ISBN 978-960-404-305-7

Πολύμνια Γ. ΚΑΤΣΩΝΗ

doi: [10.12681/byzsym.14810](https://doi.org/10.12681/byzsym.14810)

Copyright © 2017, Πολύμνια Γεώργιος ΚΑΤΣΩΝΗ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΚΑΤΣΩΝΗ Π. Γ. (2017). Βιβλιοκρισία: ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Τοπικά συμβούλια στις βυζαντινές πόλεις. Παράδοση και εξέλιξη (13ος-15ος αι). Ακαδημία Αθηνών. Κέντρον Ερεύνης Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2015, 172 σελ. ISBN 978-960-404-305-7. *Byzantina Symmeikta*, 27, 429-443. <https://doi.org/10.12681/byzsym.14810>

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Τοπικά συμβούλια στις βυζαντινές πόλεις. Παράδοση και εξέλιξη (13ος-15ος αι.)*, Ακαδημία Αθηνών. Κέντρον Ερεύνῃς Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ, Αθήνα 2015, 172 σελ. ISBN 978-960-404-305-7

Ἡ μονογραφία τῆς Αναστασίας Κοντογιαννοπούλου, *Τοπικά συμβούλια στὶς βυζαντινές πόλεις. Παράδοση καὶ εξέλιξη (13ος -15ος αι.)* πραγματεύεται ἓνα πολὺ ενδιαφέρον θέμα, ανοιχτὸ ἀκόμη στὴν ἐρευνα, που ἀφορὰ στὰ συλλογικά ὄργανα τῶν βυζαντινῶν πόλεων, καὶ συγκεκριμένα στὰ τοπικά συμβούλια. Ὅπως παρατηρεῖ καὶ ἡ ἀκαδημαϊκὸς Χρύσα Μαλτέζου στὸ προλογικὸ σημείωμα τῆς ἐκδόσεως τῆς μελέτης, ἡ συγγραφέας «... ἐπέτυχε νὰ προσφέρει στὴν ἐπιστημονικὴ κοινότητα μιὰ μελέτη ἐξαιρετικὰ χρήσιμη ... κυρίως γιὰτὶ ἀγγίζει ἓνα πρόσφορο γιὰ εὐρύτερο προβληματισμὸ ζήτημα, καθὼς τὸ ἀστικὸ κοινοτικὸ παράδειγμα τοῦ βυζαντινοῦ χώρου καὶ ἡ συναφὴς διαστρωμάτωση τῆς κοινωνίας του ἐντάσσεται στὴν ἱστορία τῶν εὐρωπαϊκῶν θεσμῶν στὴ μακρὰ διάρκεια τοῦ χρόνου». Ἡ συγγραφέας διαθέτει ἐμπειρία στὴ μελέτη τοῦ θέματος αὐτοῦ ἔχοντας ἤδη ἐκπονήσει τρεῖς μελέτες ἀναλόγου περιεχομένου που ἀφοροῦν στὰ ἀστικά συμβούλια στὸ Βυζάντιο, στὴν πρόσληψη τοῦ ὅρου ΔΗΜΟΣ καὶ στὴ λειτουργία του κατὰ τὸν 13ο-15ο αι., καὶ στὰ προβλήματα ὁρολογίας, με τὴν ὁποία παραδίδονται στὶς πηγές μορφές συλλογικῆς οργάνωσης στὶς βυζαντινές πόλεις (7ος-12ος αι.)¹.

Ἡ παρουσιαζόμενη μελέτη, πέραν τοῦ προλογικοῦ σημειώματος, τοῦ προλόγου καὶ τοῦ σύντομου καταλόγου τῶν βραχυγραφιῶν, ἀποτελεῖται

1. Α. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, Ἀστικά συμβούλια στὸ Βυζάντιο. Συμβολή στὴ μελέτη τῆς συλλογικότητος κατὰ τοὺς τελευταίους βυζαντινοὺς αἰῶνες (13ος-15ος αι.), *Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά* 10 (2012), 9-33. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, The Notion of ΔΗΜΟΣ and its Role in Byzantium during the Last Centuries (13th-15th c.), *Βυζύμ* 22(2012), 101-124. ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Formes d'organisation collective dans les villes byzantines: questions de terminologie (7e-12e siècles), *REB* 72 (2014), 235-248.

από ευρεία εισαγωγή που καταλαμβάνει 25 σελίδες (19-44), και αρθρώνεται σε δύο επιμέρους κεφάλαια: Α. Γενικά στοιχεία (σσ. 19-25) και Β. Η Εξέλιξη των Συμβουλίων από τον 7ο έως τον 12ο αιώνα. Το δεύτερο αυτό κεφάλαιο καταλαμβάνει και το μεγαλύτερο μέρος της εισαγωγής (σσ. 26-44) και υποδιαιρείται σε πέντε ενότητες: 1. Οι πόλεις (σσ. 26-28), 2. Το συμβούλιο της πόλης [Ορολογία, Σύνθεση, Αρμοδιότητες] (σσ. 29-39), 3. Οι συνελεύσεις (σσ. 40-41), 4. Οι συλλογικότητες στα χωριά (σσ. 42-43), 5. Συμπεράσματα (σσ. 44-45). Ο ίδιος καταμερισμός ακολουθείται και στο κύριο μέρος της μελέτης που έχει τον γενικό τίτλο: Τα Συμβούλια από τον 13ο έως τον 15ο αιώνα, και διαιρείται στα ακόλουθα πέντε κεφάλαια: Α. Οι Πόλεις και η επαρχιακή διοίκηση (σσ. 49-55), Β. Το Συμβούλιο της πόλης (σσ. 56-82), που υποδιαιρείται σε τρεις ενότητες [1. Ορολογία, Οι περιπτώσεις της Θεσσαλονίκης, των Σερρών, της Άρτας, των Ιωαννίνων και του Μυστρά (σσ. 56-71), 2. Σύνθεση (σσ. 72-77), 3. Αρμοδιότητες (σσ. 78-82)], Γ. Οι Συνελεύσεις (σσ. 83-87), Δ. Οι Συλλογικότητες στα χωριά (σσ. 88-89), Ε. Ειδικές αναφορές στην κατά τόπους οργάνωση των Συμβουλίων (σσ. 90-132). Η μελέτη κλείνει με τον επίλογο (σσ. 135-138), αγγλική περίληψη (Summary, σσ. 139-142), Χάρτη του πραγματευόμενου χώρου, σ. 143, και ακολουθεί Βιβλιογραφία, σσ. 145-162, και Γενικό Ευρετήριο, σσ. 163-172.

Σε ό,τι αφορά στο περιεχόμενο του βιβλίου ο σύντομος κατάλογος των Βραχυγραφιών (σ. 15) περιλαμβάνει τις βραχυγραφίες των βυζαντινολογικών περιοδικών, λεξικογραφικών έργων και συλλογές ιστορικών κειμένων, που χρησιμοποιήθηκαν στη μελέτη. Στη συνέχεια, στο πρώτο κεφάλαιο της Εισαγωγής, που έχει τον τίτλο Α. Γενικά στοιχεία (σσ. 19-25), η συγγραφέας [στο εξής: σ.] εκθέτει τα βασικά όργανα διοίκησης της βυζαντινής πόλης από τον 4ο έως τον 6ο αι., όπως αυτά έχουν αποκρυσταλλωθεί στην έρευνα με θεμελιώδεις μελέτες ερευνητών του 20ου αι. Η σ. αναφέρεται στην ύπαρξη αστικών συμβουλίων στο ρωμαϊκό κράτος που εξακολούθησαν να λειτουργούν και κατά τον 4ο έως τον 6ο αι. (σ. 20). Ως αστικά συμβούλια φαίνεται να εννοούνται οι *βουλές* των πόλεων και οι *ἐκκλησίαις*, «οι οποίες», όπως σημειώνεται, «αποδίδονται ως συνελεύσεις στη βιβλιογραφία». Στο σημείο αυτό παραλείπεται η μνεία της μαρτυρίας του ιστορικού Σωκράτη (±380-439) που παραδίδει τη λειτουργία συλλογικού οργάνου στις πόλεις με τον όρο *δημοτικά διατυπώσεις*. Το όργανο αυτό είχε ως φαίνεται τον χαρακτήρα συνέλευσης. Η ενέργεια του αξιωματούχου που συγκαλούσε τη συνέλευση

παραδίδεται με τον όρο *πολιτείαν ποιεῖν*². Η σ. φαίνεται να αποδέχεται τη λειτουργία των *βουλευτηρίων* των πόλεων και τη διατήρηση των βουλών των πόλεων ως τα πρώτα χρόνια του 7ου αι. και σημειώνει τις μελέτες που υποστηρίζουν την άποψη αυτή με παραπομπή στις μαρτυρίες των πηγών (σ. 21). Στο ίδιο κεφ. τονίζεται και ο αυτοδιοικητικός χαρακτήρας των πόλεων από τη ρωμαϊκή περίοδο. Για το ζήτημα αυτό και την εξελικτική πορεία από τη ρωμαϊκή στη βυζαντινή πόλη σκόπιμη θα ήταν και η αναφορά στην *Ιστορία Βυζαντινού κράτους*, τ. Α' (1995) του αείμνηστου Ι. Καραγιαννόπουλου, όπου το θέμα αυτό παρουσιάζεται αναλυτικά με παραπομπή στις πηγές και στην προηγούμενη βιβλιογραφία, και όχι στο πεπαλαιωμένο γενικό εγχειρίδιο του ίδιου (*Βυζαντινό κράτος. Κρατική οργάνωση-Κοινωνική δομή*, εκδ. 1983), στο οποίο παραπέμπει η σ. αναφερόμενη στην εμφάνιση των *πρωτευόντων, κτητόρων και οικήτόρων* στις πόλεις, ενώ έχει γίνει 4η έκδοση (1996), εκσυγχρονισμένη με τη νεότερη βιβλιογραφία³.

Το κεφ. (Α. Γενικά στοιχεία) τελειώνει με την περιγραφή των στόχων της μελέτης και τα είδη των πηγών που πρόκειται να χρησιμοποιηθούν στην έρευνα του θέματος. Κάποια ζητήματα μεθοδολογίας αναφύονται στο σημείο αυτό. Επιτυχώς, θεωρώ, η σ. επισημαίνει ότι «δεν υπάρχει συστηματική μελέτη για την εξέλιξη των συλλογικών οργάνων των πόλεων μετά τον 7ο αι.», ενώ αντίθετα υπάρχει πλούσια σχετική βιβλιογραφία για τις πόλεις της Δυτικής Ευρώπης (σ. 23). Παραλείπει εντούτοις να σημειώσει επιμέρους μελέτες που υποστήριξαν την ύπαρξη και εξέλιξη των συλλογικών οργάνων στις βυζαντινές πόλεις κατά τον 7ο και 8ο αι. (*ἐκκλησία τοῦ δήμου και βουλή*), όπως είναι η μελέτη του Α. Μέντζου για τους πολιτικούς θεσμούς στη Θεσσαλονίκη. Βέβαια γνωρίζει και χρησιμοποιεί την σχετική εργασία σε άλλα σημεία της μελέτης της⁴. Ωστόσο

2. *Σωκράτης* VII. 13 (PG 67, 761B = *Sokrates Kirchengeschichte*, έκδ. G. Chr. HANSEN [Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Jahrhunderte 1], Berlin 1995.). Ι. ΚΑΡΑΠΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία Βυζαντινού κράτους*, τ. Α'. *Ιστορία πρώιμης βυζαντινής περιόδου (324-565)*, Θεσσαλονίκη 1995 (5η ανατ.), 711.

3. Βλ. Ι. ΚΑΡΑΠΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία Α' 701-723*. ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Το βυζαντινό κράτος*, Θεσσαλονίκη 1996 και πρβλ. ΚΟΝΤΟΠΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Τοπικά συμβούλια*, 21 με τη σημ. 16 και τη βιβλιογραφία στη σ. 154.

4. Α. Η. Μ. JONES, *The Greek City from Alexander to Justinian*, Oxford 1966, 210. J. LIEBSCHUETZ, *Government and Administration in the Late Empire (to AD 476)* στο: J. WACHER (ed.), *The Roman World I*, London and New York 1987, 468, όπου σημειώνει ότι τα βουλευτήρια των πόλεων διαλύθηκαν επίσημα (με νομοθέτημα), στα χρόνια

η συμβολή στην έρευνα θα γινόταν εναργέστερη εάν σημειώνονταν εκ των προτέρων οι επιμέρους μελέτες και οι αντιτιθέμενες απόψεις που αναφέρονται στο πραγματευόμενο θέμα. Η ίδια παρατήρηση ισχύει και κατά την περιγραφή του κύριου στόχου της μελέτης.

Στόχος της μονογραφίας είναι «η μελέτη των συμβουλίων που λειτούργησαν στις βυζαντινές πόλεις κατά τους τελευταίους αιώνες του κράτους (13ος-15ος αι.)» (σ. 23). «Τα συμβούλια που πρόκειται να μελετηθούν», συνεχίζει η σ., «είναι το συμβούλιο της πόλης και οι συνελεύσεις στην Κωνσταντινούπολη και ιδιαίτερα στα περιφερειακά αστικά κέντρα» (σ. 24), στις περιοχές που βρίσκονταν κάτω από τη βυζαντινή κυριαρχία ή τελούσαν υπό τη βυζαντινή επικυριαρχία έστω και κατά διαστήματα. Εδώ θεωρείται δεδομένη ύπαρξη και λειτουργία τοπικών συμβουλίων και συνελεύσεων στην Κωνσταντινούπολη και στις άλλες πόλεις της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας κατά τους ύστερους βυζαντινούς αιώνες, ενώ πρόκειται για το ζητούμενο της έρευνας. Θα μπορούσαν να σημειωθούν στο σημείο αυτό μελέτες ερευνητών που υποστήριξαν τη λειτουργία συμβουλίου και συνελεύσεων κατά την ύστερη περίοδο και να επισημανθούν κατόπιν τα κενά της έρευνας που ωθούν σε νέα αναζήτηση⁵. Από την άποψη της χρονικής οριοθέτησης της έρευνας θεωρώ ότι οι χρονικές τομές έχουν τεθεί επιτυχώς από τη σ., που φαίνεται ότι ελέγχει την ύλη την οποία πρόκειται να μελετήσει.

Το δεύτερο κεφ. της Εισαγωγής (Β. Η Εξέλιξη των συμβουλίων από τον 7ο έως τον 12ο αι.) χωρίζεται σε τέσσερις ενότητες. Στην πρώτη από αυτές (1. Οι πόλεις) δίδονται με συντομία τα κύρια χαρακτηριστικά των βυζαντινών πόλεων από τον 7ο ως τον 12ο αι. με βάση την υπάρχουσα βιβλιογραφία. Το εισαγωγικό

του Λέοντα Στ', και Α. ΜΕΝΤΖΟΣ, Πρώτες παρατηρήσεις για την εξέλιξη των πολιτικών θεσμών της Θεσσαλονίκης στην αυγή του μεσαίωνα. Σχόλια στο τέταρτο θαύμα της ανώνυμης συλλογής των θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου, *Βυζαντινά* 26 (2006), 33-59, μια ενδιαφέρουσα μελέτη, που αναφέρεται ειδικά στην εξέλιξη των συλλογικών οργάνων της πρώιμης βυζαντινής περιόδου στη Θεσσαλονίκη, από την οποία προέρχεται η βιβλιογραφία που παραθέτω ενδεικτικά.

5. Στο θέμα αυτό αναφέρθηκαν παλαιότερα οι Η. G. BECK, P. CHARANIS, I. MEDVEDEV, C. KYRRIS και η ίδια η Α. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β' Παλαιολόγου (1282-1328). Διοίκηση - Οικονομία* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτες 36], Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 2004, 81-86 και πιο πρόσφατα η Α. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλείς ή οικονομός. Πολιτική εξουσία και ιδεολογία πριν την άλωση*, Αθήνα 2007, 159-163, 168-169 και *passim*. Π. ΚΑΤΣΩΝΗ, *Ανδρόνικος Δ' Παλαιολόγος. Βασιλεία και αλληλομαχία* [Βυζαντινά Κείμενα και Μελέτες 50], Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Θεσσαλονίκη 2008, 201, 208, με τις μαρτυρίες των πηγών.

αυτό κεφ. αποτελεί ουσιαστικά μια σύντομη περιγραφή της εξέλιξης των τοπικών συμβουλίων στις βυζαντινές πόλεις κατά την περίοδο συρρίκνωσης των αστικών κέντρων (7ος-8ος αι.) και κατόπιν στα χρόνια της ανάκαμψής τους (9ος-12ος αι.). Η δεύτερη ενότητα (2. Το συμβούλιο της πόλης. Ορολογία, Σύνθεση-Αρμοδιότητες) διαλαμβάνει την ορολογία, με την οποία παραδίδεται στις πηγές το συμβούλιο της πόλης, τη σύνθεση και τις αρμοδιότητές του. Οι μαρτυρίες που προσάγονται αφορούν κατά αποκλειστικότητα σχεδόν την Κωνσταντινούπολη. Εδώ προκύπτει η δυσκολία ερμηνείας των βυζαντινών τεχνικών όρων. Μελετώντας την ορολογία «... που δηλώνει τα συμβούλια που λειτουργούσαν στην Κωνσταντινούπολη» και τον προσδιορισμό των συλλογικών οργάνων που χαρακτηρίζονται ως συμβούλια, η σ. αναφέρεται στη σύγκλητο της Κωνσταντινούπολης, η οποία παραδίδεται στις πηγές και ως *βουλή* ή *πρώτη βουλή* (βλ. σ. 29). Η θεώρηση της *συγκλήτου* ως τοπικού (αστικού) συμβουλίου δεν φαίνεται επιτυχής. Το όργανο αυτό παρά την ασυνέχεια στην εξελικτική του πορεία από την πρώιμη στην ύστερη περίοδο, αποτελούσε πολιτειακό και όχι αστικό θεσμό. Η αναφορά της συγκλήτου ως *βουλής* οφείλεται στη σύντμηση της διατύπωσης *σύγκλητος βουλή* που απαντά στις πηγές (βλ. π.χ. *Συνεχιστής Θεοφάνους* 27.40, έκδ. – μτφρ. I. ŠEVČENKO, *Chronographiae quae Theophanis continuati nomine fertur liber quo Vita Basilii Imperatoris amplectitur* [CFHB 42], Berlin 2011, 108) και δηλώνει τη σύγκληση του οργάνου της *συγκλήτου* ή και τη λειτουργία του. Την αναφορά στη σύγκλητο ως τοπικού συμβουλίου ακολουθεί η ελλειπτική περιγραφή του θεσμικού ρόλου της συγκλήτου της Κωνσταντινουπόλεως. Κατά την αναφορά αυτή, εκτός από την παραπομπή στο θεμελιώδες έργο της Αικ. Χριστοφιλοπούλου, χρήσιμη θα ήταν και η παραπομπή στο αξιόπεραστο έργο του H. G. Beck για τη σύγκλητο της Κωνσταντινούπολης αντί εκείνης στο πεπαλαιωμένο διδακτικό εγχειρίδιο του Καραγιαννόπουλου, που προαναφέρθηκε (παραπάνω, σ. 431)⁶. Προκειμένου για τις επαρχιακές πόλεις, η σ. περιορίζεται να παρατηρήσει ότι ο όρος *βουλή* απαντά μόνο σε πηγές του 7ου αι. με τη σημασία του συμβουλίου της πόλης (πρβλ. και σ. 31 της παρουσιαζόμενης μελέτης). Εδώ, πιστεύω, θα έπρεπε να τονιστεί ότι ο όρος *βουλή*, που απαντά στους αιγυπτιακούς παπύρους –προφανώς η σ. εννοεί ως τον 7ο αι.– αναφέρεται σε αστικό θεσμό διαφορετικό από εκείνον της συγκλήτου και ακόμη ότι υπάρχει πιθανότητα αποκλίσεων στη μορφή των συλλογικών οργάνων των πόλεων (*βουλή*) του ευρωπαϊκού χώρου της αυτοκρατορίας στην ίδια περίοδο

6. H. G. BECK, *Senat und Volk von Konstantinopel. Probleme der byzantinischen Verfassungsgeschichte*, München 1966.

του 7ου αι., οφειλόμενη στην τοπική παράδοση αυτοδιοίκησης. Η ποικιλία μορφών των συλλογικών οργάνων εντοπίζεται εξάλλου και επισημαίνεται και στα συμπεράσματα της μελέτης. Ένας άλλος όρος, ο οποίος συζητείται, είναι ο όρος *πολιτεία* (σ. 30), που αφορά και πάλι στην Κωνσταντινούπολη: θεωρείται ότι «είναι πιθανό σε ορισμένες περιπτώσεις να αναφέρεται στα πρόσωπα που συμμετείχαν στη διοίκηση της πόλης» αλλά ερμηνεύεται η λ. *πολιτεία*, που απαντά σε επιστολές του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού, και ως διακριτό σώμα δίπλα στη «*σύγκλητο και την εκκλησία*». Ως όρος σχετικός με τις συλλογικότητες θεωρείται και η έκφραση *ἄρχοντες τῆς πολιτείας*, που αναφέρεται επίσης σε επιστολές του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού, αλλά σημειώνεται ότι: «Δεν μπορούμε να πούμε ότι οι *ἄρχοντες τῆς πολιτείας* στην Κωνσταντινούπολη συγκροτούσαν στα χρόνια αυτά» (8ος-10ος αι.), «ένα συμβούλιο της πόλης». «Πιθανότατα επρόκειτο για ἄρχοντες που μετείχαν στην πολιτική ζωή της βυζαντινῆς πρωτεύουσας μέσα από φορείς που συμμετείχαν στη διοίκησή της». Το σημείο αυτό φαίνεται να χρειάζεται λεπτομερέστερη ανάπτυξη. Δεν γίνεται αντιληπτό πως οι *ἄρχοντες τῆς πολιτείας* δεν συμμετείχαν στο συμβούλιο της *πολιτείας*. Η σ. δεν διευκρινίζει εάν εννοεί «το συμβούλιο της πόλης» και την *πολιτεία* ως δύο διαφορετικά σώματα που συνυπήρχαν στην Κωνσταντινούπολη, ούτε διευκρινίζει πώς εννοεί τους «φορείς» που συμμετείχαν στη διοίκηση της πόλης. Μόνο μερικές σελίδες παρακάτω, στα συμπεράσματά της στην ενότητα 5. Συμπεράσματα (σ. 44) διευκρινίζει ότι ως «φορείς» εννοεί την υπηρεσία του *ἐπάρχου τῆς πόλεως* και τους *δήμους*. Δεν μπόρεσα όμως να εννοήσω πως οι αξιωματούχοι στην υπηρεσία του *ἐπάρχου* ασκούσαν το έργο τους μέσω φορέων, ούτε να διαπιστώσω από πού προκύπτει η άποψη ότι ο όρος *πολιτεία* μπορεί να δηλώνει διακριτό σώμα. Στο χωρίο του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού, το οποίο χρησιμοποιείται, ο πατριάρχης απευθυνόμενος σε αξιωματούχο της *πολιτείας* (τον παρακοιμώμενο Κωνσταντίνο) τονίζει: *τὴν ἐκκλησίαν λέγω καὶ σὲ καὶ τοὺς λοιποὺς τῆς πολιτείας ἄρχοντας*. Όσο μπορώ να αντιληφθώ το νόημα του χωρίου, η λέξη *πολιτεία* (*civitas*) δηλώνει την πολιτεία Ρωμαίων, το κράτος, και στο χωρίο γίνεται αναφορά στους λοιπούς κρατικούς αξιωματούχους εκτός από τον παρακοιμώμενο Κωνσταντίνο. Είναι φανερό ότι απαιτείται περαιτέρω έρευνα των πηγών για την ερμηνεία του όρου *πολιτεία* στην περίοδο αυτή πριν να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι ο όρος *πολιτεία* τον 10ο αι. δήλωνε ένα συλλογικό όργανο ή τα πρόσωπα που συμμετείχαν στη διοίκηση της πόλης⁷.

7. Βλ. Νικόλαος Μυστικός, έκδ. R. JENKINS – L. WESTERINK, *Nicholas I Patriarch of*

Ύστερα από τη σύντομη αναφορά στους τεχνικούς όρους που σχετίζονται με τα συλλογικά όργανα της βυζαντινής Κωνσταντινούπολης, η σ., αναζητεί στις πηγές τους τεχνικούς όρους με τους οποίους παραδίδονται οι ευρύτερες άτυπες συναθροίσεις του αστικού πληθυσμού, που συγκαλούνταν συνήθως με πρωτοβουλία του αυτοκράτορα (βλ. σ. 30), «οι οποίες αναφέρονται στη βιβλιογραφία ως συνελεύσεις». Εντοπίζει στις πηγές τα ρήματα *συναθροίζω*, *ἐκκλησιάζω*, *συνάγω*, με τα οποία προσδιορίζονται οι συναθροίσεις. Προφανώς εδώ υπάρχει κάποιο νοηματικό κενό, καθώς με τα ρήματα αυτά προσδιορίζεται η σύγκληση των συναθροίσεων και όχι οι ίδιες οι συναθροίσεις. Απαραίτητη και εδώ είναι η παραπομπή στο έργο του Beck, *Senat und Volk* (όπως αναφέρθηκε παραπάνω, σημ. 6), όπου παρατίθενται διαχρονικά περιπτώσεις λαϊκών συναθροίσεων και ο ρόλος τους κατά περίπτωση. Αντίθετα η παραπομπή στο έργο του Καραγιαννόπουλου, *Ιστορία Α΄*, 711 (βλ. σ. 31 και σημ. 28 της παρουσιαζόμενης μελέτης) δεν κρίνεται σκόπιμη, καθώς εκεί ο αείμνηστος καθηγητής διαλαμβάνει τις συγκεντρώσεις στις πόλεις από τον 4ο στον 6ο αι. και βασισιμένος στον ιστορικό Σωκράτη (4ος αι.) ονομάζει τις συναθροίσεις στις πόλεις *δημοτικάς διατυπώσεις* και την ενέργεια της σύγκλησής τους *πολιτείαν ποιείν*⁸.

Ακολουθεί η ορολογία μορφών συλλογικής οργάνωσης στις επαρχιακές πόλεις. Επαναλαμβάνεται η παρατήρηση για τη χρήση του όρου *βουλή*, που με τη σημασία του συμβουλίου της πόλης απαντά στις πηγές μόνο τον 7ο αι., και εντοπίζεται ο όρος *πόλις*, ο οποίος ενδεχομένως από τον 10ο αι. «προσδιόριζε τα αστικά συμβούλια, που επέλεγαν τοπικούς αξιωματούχους, ψήφισαν νόμους και εκπροσωπούσαν την πόλη στα δικαστικά όργανα». Η σ. παραπέμπει για τον παραπάνω όρο σε δύο χωρία των *Βασιλικών*. Και τα δύο όμως επαναλαμβάνουν διατάξεις του Ιουστινιάνειου κώδικα και μάλιστα αφορούν στη διαδικασία προβολής *συνδίκου*, ενός θεσμού που δεν υφίσταται μετά τον 6ο αι.⁹. Στη

Constantinople: Letters [CFHB 6], Washington 1973, επ. 66. Πρβλ. και τις Επ. 27, 28, 31 που σημειώνει η σ. για την ερμηνεία του όρου *πολιτεία*, στις οποίες γίνεται λόγος για *προκρίτους* της *πολιτείας* (επ. 27, 28), που θα επιλεγούν από τον αυτοκράτορα και θα αποσταλούν ως μέλη της πρεσβείας προς τον Βούλγαρο τσάρο Συμεών. Εδώ φαίνεται να γίνεται λόγος για ιδιώτες, προφανώς εξέχοντα μέλη της κοινωνίας και κατόχους τίτλων, όχι όμως κρατικούς αξιωματούχους. Στην Επ. 31 δεν μπόρεσα να εντοπίσω τον όρο *πολιτεία*. Εκεί απαντά η λ. *πόλις* με το νόημα του συνόλου του λαού της Κωνσταντινουπόλεως και ως κατεξοχήν μέσου έκφρασης των αισθημάτων και των βουλήσεων των υπηκόων.

8. Βλ. σ. 430 της παρούσας βιβλιοκρισίας.

9. Βλ. σ. 31 της παρουσιαζόμενης μελέτης με τις σημ. 36 και 37. Για τον *σύνδικο* βλ. πρόχειρα ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία Α΄* (1995), 709-710.

συνέχεια γίνεται σχολιασμός των όρων που αναφέρονται στα μέλη των τοπικών συμβουλίων, τους *βουλευτάς*, τους *πολιτευόμενους*, που κατά τη σ. αναφέρονται στις πηγές σπανίως¹⁰. Εύλογα η σ. πραγματεύεται σύντομα τον όρο *βουλευτής* που απαντά στα *Βασιλικά* και πάλι ως μεταφορά από την Ιουστινιάνεια νομοθεσία και εύλογα παρατηρεί ότι ο όρος σε πηγές του 11ου αι. δηλώνει τους συγκλητικούς (σ. 32). Η ενδεχόμενη σχέση του όρου *πολιτευόμενοι* με τον όρο *βουλευτής* δεν διευκρινίζεται. Ο όρος *πολιτευόμενοι* εντοπίζεται και σε πηγές του 8ου και 11ου αι., οπότε θεωρείται ότι προσδιορίζει πρόσωπα που θεωρούνταν αξιόπιστοι μάρτυρες ή άρχοντες, στρατευόμενοι κ.ά. Πιθανόν χρειάζεται περισσότερη έρευνα για τον ακριβέστερο προσδιορισμό του όρου ο οποίος απαντά και εξελίσσεται από την Ύστερη αρχαιότητα τουλάχιστον. Με το συμβούλιο των πόλεων παρατηρεί η σ. πρέπει να σχετίζονται οι όροι *οικήτορες*, *οί της πόλεως*, *πολίται*, *οί εντός*, *οί του κάστρου* «που υποδηλώνουν συλλογική οργάνωση ...», τους οποίους πραγματεύεται σύντομα παραπέμποντας σε σχετική μελέτη της¹¹, και οι όροι *οί την άρχην διέποντες*, *οί της διοικήσεως της πόλεως λαχόντες*, *προϋχοντες*, *άρχοντες*, *λογάδες των έποίκων*, *υπερέχοντες*, *οί εκκριτοι*, *οί τα πρώτα φέροντες*, *οί έξοχοι των πρώτων*, *οί έξαρχοι των πολιτών*, *πρωτεύοντες*, που αποδίδουν τα επιφανέστερα μέλη του συμβουλίου της πόλης (σ. 33). Ατυχώς δεν σχολιάζονται σημαντικές παρατηρήσεις του Α. Μέντζου για ορισμένους από τους όρους αυτούς (*οί πρώτοι*, *οί τα πρώτα φέροντες*, *κρατούντες*, *οί έξοχοι των πρώτων*) που επισημαίνει ότι η διατύπωση *οί της διοικήσεως της πόλεως λαχόντες* μαρτυρεί εναλλαγή στα αξιώματα, καθώς και ύπαρξη και λειτουργία συμβουλίου, και που κατηγοριοποιεί τους πολίτες σε οικονομικά περισσότερο ή λιγότερο εύρωστους, σε εκείνους που ήταν πρώην μέλη της *συγκλήτου* και μετείχαν σε συμβούλιο έχοντας κυρίως την ευθύνη συλλογής των φόρων κ.ά. Κυρίως παραλείπεται η αναφορά στον όρο *πολιτάρχης* στα *Θαύματα του Αγίου Δημητρίου*, τον οποίο ο Α. Μέντζος στη μελέτη του ερμηνεύει ως εκτελεστικό όργανο της βουλής της Θεσσαλονίκης. Η παράλειψη αυτή επαναλαμβάνεται και στο κεφ. Ε. (βλ. σσ. 90-98, το κεφ. για τη Θεσσαλονίκη), όπως παραλείπεται

10. Βλ. ωστόσο ικανό αριθμό αναφορών του όρου *βουλευτής* στο I. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Λεξικό Βυζαντινής Ορολογίας. Οικονομικοί όροι*, Θεσσαλονίκη 2000, τ. Α' σχετικό λήμμα με συντάκτες Μ. Γρηγορίου-Ιωαννίδου, Π. Κατσώνη, και την αναφορά του όρου στις πηγές από τον 4ο ως τον 6ο αι. Για τον όρο *πολιτευόμενοι* στους παπύρους του 7ου αι. βλ. πρόχειρα *Sammelbuch griechischen Urkunden aus Aegypten*, 6 8988 (647 μ.Χ.).

11. ΚΟΝΤΟΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ, *Formes d'organisation* 240-245.

και η αναφορά στο άρθρο του Α. Γκουτζιουκώστα για τον *Πολιτάρχη* και την *πολιταρχία*, ο οποίος απορρίπτει την ερμηνεία του Α. Μέντζου για τον όρο *πολιτάρχης* και επανέρχεται στην ερμηνεία των P. Lemerle και Π. Χρήστου. Σύμφωνα με τους προηγούμενους ερευνητές ο όρος *πολιτάρχης* αναφέρεται στον *ἐπαρχο* της Κωνσταντινούπολης¹². Η υποενοότητα που αναφέρεται στην Ορολογία κλείνει με τη πραγμάτευση του όρου *ἄρχων* και *γειτωνιάρχης*. Ο όρος *ἄρχων* είχε πολλαπλές σημασίες, παρατηρεί εύλογα βεβαίως η σ., και επισημαίνει ότι ο όρος στον πληθυντικό δηλώνει εκείνους που συμμετείχαν στη διοίκηση των επαρχιακών πόλεων. Υπάρχουν μάλιστα περιπτώσεις (*ἄρχοντες Χερσῶνος*) που οι ἄρχοντες πρέπει να σχετίζονται με τους τοπικούς «δημοτικούς» υπαλλήλους σύμφωνα με την H. Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Paris 1966, ἐδώ σσ. 71-73 (βλ. στην παρουσιαζόμενη μελέτη σσ. 34-35 με τις σημ. 58 και 62, όπου επαναλαμβάνεται κατὰ κύριο λόγο το περιεχόμενο της σημ. 58). Ο *γειτωνιάρχης* απαντά σε ἔγγραφο του 1097 ἀπὸ τῆ Θεσσαλονίκῃ και ἡ σ. δικαιολογημένα κρίνει ὅτι πιθανόν ο ὅρος δηλώνει ἕναν εκπρόσωπο τῆς γειτονιάς στο συμβούλιο τῆς πόλῃς, ὅπως και εύλογα επισημαίνει τὴν πιθανή λειτουργία στα κοινά τῆς πόλῃς προσώπων που ανήκαν στο μεσαίο κοινωνικό στρώμα και απαντοῦν στα ἔγγραφα ως μάρτυρες σε δικαιοπραξίες. Το κεφάλαιο κλείνει με τὴ διαπίστωση ὅτι στις πόλεις λειτουργούσε ἕνα ἄτυπο συμβούλιο που πήρε τὴ θέση των παλαιῶν *βουλευτηρίων*, ἔπαιξε σημαντικό ρόλο στην πολιτική ζωή των πόλεων και σε αὐτό συμμετείχαν οί μόνιμοί κάτοικοι των πόλεων (σ. 36). Πρόκειται πραγματικά για διαπίστωση που προκύπτει ἀπὸ τις μαρτυρίες των πηγῶν ὑπὸ τὴν αἴρεση ὅτι ὡς τον 8ο αἰ. πιθανότατα λειτουργούσαν οί *βουλῆς* των πόλεων ἔστω και ὑποτυπωδῶς. Η αναβίωση συλλογικῶν οργάνων στις πόλεις φαίνεται να τοποθετεῖται στο τέλος του 11ου αἰ., ὁπότε και εντοπίζεται στις πηγές ο θεσμός του *γειτωνιάρχῃ*, ὅπως παρατηρεῖ ἡ σ. Αμφίβολο εἶναι αν τα συμβούλια των πόλεων ἦταν ἄτυπα, δεδομένου ὅτι ἡ παρεμβασή τους σε σημαντικά ζητήματα που αφορούσαν τὴν πόλῃ φαίνεται να ἦταν αποφασιστικῆς σημασίας (βλ. σ. 39 στην παρουσιαζόμενη μελέτη παραδείγματα, πρβλ. και Α. ΜΕΝΤΖΟΣ, Πρώτες παρατηρήσεις για τὴν εξέλιξη των πολιτικῶν θεσμών, 46-47). Η λειτουργία συμβουλίων θα μπορούσε να ενισχυθεῖ με περαιτέρω στοιχεία ἀπὸ το ἔργο του Ευσταθίου Θεσσαλονίκῃς (παρουσίαση στο Διεθνές Βυζαντινολογικό Συνέδριο

12. Βλ. ΜΕΝΤΖΟΣ, Πρώτες παρατηρήσεις, 41-43 με τὴν προηγούμενη βιβλιογραφία. Α. ΓΚΟΥΤΖΙΟΥΚΩΣΤΑΣ, *Πολιτάρχης και Πολιταρχία* στα θαύματα του Αγίου Δημητρίου και σε άλλες βυζαντινές πηγές, *Βυζαντινά* 30 (2012-2013), 165-184, κυρίως 172-176.

στο Βελιγράδι [2016] στο πλαίσιο στρογγυλής τράπεζας για τη «Θεσσαλονίκη των Κομνηνών και των Αγγέλων» και τα οποία επιφυλάσσομαι να παρουσιάσω μελλοντικά σε σχετική μελέτη μου). Σημαντικό είναι να επισημανθεί ότι στις πηγές δεν παραδίδεται η ονομασία των συμβουλίων αυτών, έστω ατύπων και με ποικιλία μορφών.

Η υποενότητα «Σύνθεση-Αρμοδιότητες» βασίζεται στην ορολογία, την οποία εντόπισε η σ. στην προηγούμενη υποενότητα. Εδώ τονίζεται, επιτυχώς κατά τη γνώμη μου, η διαφορετικότητα των τοπικών συμβουλίων από πόλη σε πόλη αναλόγως του μεγέθους και της πληθυσμιακής σύστασης και γίνεται απόπειρα περιγραφής των αρμοδιοτήτων των τοπικών συμβουλίων με βάση τις πληροφορίες των πηγών. Ο τρόπος συγκρότησης των συμβουλίων παραμένει ασαφής, προφανώς λόγω έλλειψης πληροφοριών. Η σ. κάνει λόγο για επιλογή των εκπροσώπων του συμβουλίου (βλ. σ. 38: «Δεν γνωρίζουμε αν και με ποιόν τρόπο επιλέγονταν εκπρόσωποι του συμβουλίου»). Ας σημειωθεί και πάλι ότι μια αμβλιχρή ένδειξη εκ περιτροπής θητείας παραδίδεται στα Θαύματα του Αγίου Δημητρίου¹³. Στην υποενότητα «Οι συνελεύσεις» η σ. διαλαμβάνει σύντομα το θέμα των αστικών συναθροίσεων. Οι συλλεγμένες μαρτυρίες παρόμοιων συναθροίσεων φθάνουν ως τον 9ο αι., θα μπορούσαν όμως να αναφερθούν και άλλα παραδείγματα ως τον 12ο αι. Ατυχώς δεν επισημαίνεται η ορολογία σύγκλησης των συναθροίσεων αυτών, αν και παραδίδεται στις πηγές συνήθως με το ρ. *ἐκκλησιάζω*, και δεν σημειώνονται οι σχετικές παρατηρήσεις του Beck στη μελέτη του που διαλαμβάνει το θέμα των αστικών συναθροίσεων, και παρά το γεγονός ότι αναφέρεται στα ίδια ιστορικά γεγονότα. Χαρακτηριστικά σημειώνω την αναφορά στη λαϊκή συνάθροιση που συγκάλεσε η αυτοκράτειρα Μαρίνα μετά τον θάνατο του συζύγου της αυτοκράτορα Ηρακλείου¹⁴.

Στην ενότητα 4, «Οι συλλογικότητες στα χωριά», η σ. πραγματεύεται σύντομα τεχνικούς όρους που κατηγοριοποιούν τους κατοίκους της βυζαντινής υπαίθρου και αφιερώνει μόνο μια πρόταση για την εσωτερική οργάνωση των χωριών της αυτοκρατορίας και τη συλλογική δράση των κατοίκων με ενδεικτικές παραπομπές σε δύο-τρία θεμελιώδη έργα στη βιβλιογραφία. Πρόκειται για ένα

13. Βλ. το κείμενο και τα σχόλια στη μελέτη του ΜΕΝΤΖΟΥ, Πρώτες παρατηρήσεις, 41.

14. Βλ. BECK, *Senat und Volk*, 43 και Δ. ΜΙΣΙΟΥ, *Η διαθήκη του Ηρακλείου Α΄ και η κρίση του 641. Συμβολή στο πρόβλημα διαδοχής στο Βυζάντιο*. Διδ. Δι. [Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Παράρτημα αριθμ. 59], 40-41, 43, τον σχολιασμό του γεγονότος και τη λαϊκή αντίδραση.

θέμα που απαιτεί περισσότερη μελέτη και σε ό,τι αφορά στη συλλογική δράση των κατοίκων και στον χαρακτήρα των *κωμών* και των *χωριών* ως οικονομικών και φορολογικών ενότητων και την εξέλιξή τους από τον 7ο ως τον 12ο αι., καθώς και σε ό,τι αφορά στην πραγμάτευση των τεχνικών όρων που αναφέρονται σε κατηγορίες των κατοίκων της υπαίθρου. Προφανώς ακόμη πρέπει να τεθούν χρονικά όρια στην εμφάνιση των τεχνικών όρων και στην εξέλιξη της σημασίας τους. Ενδεικτικά μόνο μπορεί να αναφερθεί εδώ ότι λείπει η πραγμάτευση του όρου *πάροικος* και οι μαρτυρίες των πηγών που αναφέρονται στη συλλογική δράση των *παροίκων*, καθώς λείπουν και οι αναφορές στις θεμελιώδεις μελέτες των F. Dölger, N. Svoronos και N. Πανταζόπουλου, για να αναφερθώ μόνο στους ερευνητές που έθεσαν τις βάσεις της μελέτης των δομών της βυζαντινής υπαίθρου και της λαϊκής συμμετοχής και εκπροσώπησης στους θεσμούς της βυζαντινής πολιτείας. Ουσιαστικώς η ενότητα αυτή, που ξεφεύγει από το θέμα της μελέτης, όπως δηλώνεται στον τίτλο, θα μπορούσε να παραλείπεται, ακόμη και επειδή θέτει θέματα που δεν είναι δυνατόν να παρουσιαστούν σε δύο σελίδες.

Το τελευταίο κεφάλαιο της Εισαγωγής (B. Η εξέλιξη των συμβουλίων από τον 7ο έως τον 12ο αιώνα) κλείνει με την ενότητα 5. Συμπεράσματα. Σε αυτή (σσ. 44-45) η σ. δίδει τα κύρια σημεία των θέσεων τις οποίες ανέπτυξε στα προηγούμενα κεφάλαια. Τονίζει τη μετάβαση από τα *βουλευτήρια* σε άτυπα συμβούλια στις πόλεις, τα οποία σε ορισμένες περιπτώσεις αποδίδονται με τους όρους *πόλις* και *πολιτεία*. Παραθέτει τους όρους, με τους οποίους αποδίδονται οι μετέχοντες στα συμβούλια αυτά, και χωρίζει τους συμμετέχοντες σε δύο κατηγορίες: τους μόνιμους κατοίκους, κατόχους πιθανόν ακίνητης περιουσίας (*οικήτορες, πολίται, οί της πόλεως*) και τα επιφανή μέλη του συμβουλίου (*άρχοντες της πόλεως, προϋχοντες, λογάδες των εποίκων, υπερέχοντες, ἔκκριτοι, πρωτεύοντες, κ.ά.*). Το μέγεθος της πόλης επηρέαζε τη δομή του συμβουλίου στο μέτρο που στις μικρές πόλεις δεν υπήρχαν πολλοί άρχοντες. Στην πρωτεύουσα του κράτους η σ. διακρίνει την ύπαρξη δίπλα στη σύγκλητο διακριτού σώματος, της *πολιτείας* που όμως δεν αποτελούσε στα χρόνια αυτά ένα ξεχωριστό συμβούλιο (σ. 44). Στο σημείο αυτό διακρίνω αναντιστοιχία με όσα υποστηρίχθηκε ότι προκύπτουν από τη μαρτυρία των επιστολών του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού (βλ. σ. 30 της παρουσιαζόμενης μελέτης και σ. 434 της παρούσας βιβλιοκρισίας). Σχετικά με τις συνελεύσεις η σ. υποθέτει ότι λειτούργησαν περιστασιακά και ίσως κάποτε ταυτιζόνταν με τα συμβούλια των πόλεων. Κατά τα άλλα τα συμπεράσματα επιβεβαιώνουν τις ήδη διατυπωμένες απόψεις της έρευνας. Φορείς της εξουσίας στις επαρχιακές πόλεις θεωρεί τον αυτοκρατορικό διοικητή και τα μέλη των

τοπικών συμβουλίων. Η λειτουργία αυτή των πόλεων συμβάδισε με την εφαρμογή της θεματικής οργάνωσης. Ωστόσο δεν επηρεάστηκε η λειτουργία των συλλογικών οργάνων από τη συρρίκνωση των αστικών κέντρων¹⁵. Οι αρμοδιότητες των συμβουλίων ήταν η εύρυθμη λειτουργία της πόλης, αλλά και ο χειρισμός «ζητημάτων εξωτερικής, θα λέγαμε, πολιτικής» (σ. 45). Η τελευταία αυτή παρατήρηση αποτελεί αφορμή προβληματισμού, αφού βέβαια οι πόλεις δεν ασκούσαν αυτόνομη εξωτερική πολιτική κατά το εξεταζόμενο χρονικό διάστημα. Τέλος σχολιάζεται η χρήση «γενικών όρων» δηλαδή λέξεων γενικής σημασίας για τον χαρακτηρισμό των συμβουλίων, την οποία, η σ. αποδίδει στο γεγονός ότι ηγετικό ρόλο στις πόλεις έπαιζαν οι τοπικοί παράγοντες που ήταν οικονομικά δυνατοί, και αποδέχεται την άποψη του LANIADO, *Recherches*, 191, ότι υπήρξε συνέχεια σε κοινωνικό επίπεδο από την προηγούμενη περίοδο, καθώς τις τύχες των πόλεων όριζαν οι επιφανέστεροι κοινωνικά και οικονομικά¹⁶. Κλείνοντας τον σχολιασμό της Εισαγωγής αξίζει να σημειωθεί ότι ο διαχωρισμός στον οποίο προβαίνει η σ. μεταξύ των συλλογικότητας στην Κωνσταντινούπολη και στις επαρχιακές πόλεις του κράτους είναι επιτυχής, κατά τη γνώμη μου, χρειάζεται όμως λεπτομερής και τεκμηριωμένη διάκριση μεταξύ των πολιτειακών και αστικών οργάνων.

Το κύριο μέρος της μελέτης έχει την επικεφαλίδα Τα Συμβούλια από τον 13ο έως τον 15ο αιώνα (σ. 48 κ.ε.). Το μέρος αυτό, όπως ήδη παρατηρήθηκε, διαιρείται σε πέντε κεφάλαια αναλόγου τίτλου και περιεχομένου με εκείνα των ενοτήτων και υποενοτήτων της Εισαγωγής. Διαφοροποιείται το κεφάλαιο Ε. Ειδικές Αναφορές στην κατά τόπους οργάνωση των Συμβουλίων.

Στο κεφ. Α. Οι πόλεις και η επαρχιακή διοίκηση (σσ. 49-55) επιχειρείται μια σύντομη αναδρομή στον χαρακτήρα των πόλεων της ύστερης βυζαντινής περιόδου κατά τον 13ο-15ο αι. βασισμένη στις πηγές και την προηγούμενη βιβλιογραφία, έχει λοιπόν εισαγωγικό χαρακτήρα. Θα μπορούσε στο κεφ. αυτό να ευρετηριάζεται μεθοδικότερα το έργο του Lj. MAKSIMOVIĆ, *The Byzantine Provincial Administration under the Palaiologoi*, Amsterdam 1988, 121 κ.ε., που έθεσε τις βάσεις της μελέτης της διοικητικής οργάνωσης της βυζαντινής επαρχίας, και όχι μόνο μεταγενέστερες μελέτες, που εντούτοις λαμβάνουν υπόψη αυτήν

15. Πρβλ. για την άποψη αυτή E. KIRSTEN, Die byzantinische Stadt, *Berichte zum XI. Internationalen Byzantinisten – Kongress*, München 1958, 20-27. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Το Βυζαντινό κράτος*, 4η έκδοση, Θεσσαλονίκη 1995, 427-430.

16. A. LANIADO, *Recherches sur les notables municipaux dans l'empire protobyzantin*, Paris 2002, 191.

του κορυφαίου βυζαντινολόγου. Στο τέλος του γενικού αυτού κεφ. η σ. θέτει το διάγραμμα της περαιτέρω έρευνάς της που αφορά στην ορολογία, σύνθεση και αρμοδιότητες των συμβουλίων των πόλεων, στις συλλογικότητες που λειτουργούσαν στα χωριά με στόχο την αναζήτηση κάποιας ομοιότητας με την οργάνωση των πόλεων.

Το κεφάλαιο Β. Το συμβούλιο της πόλης χωρίζεται σε τρεις υποενότητες. Η πρώτη από αυτές αναφέρεται στην ορολογία (βλ. 1. Ορολογία, σσ. 56-72). Εντοπίζονται στις πηγές οι όροι που αναφέρονται στα συλλογικά όργανα των πόλεων. Ακολουθείται η θέση της Αντωνίας Κιουσσοπούλου για τη λειτουργία ενός είδους συμβουλίου της πόλης που αποδίδεται στις πηγές με τον όρο *πολιτεία*¹⁷. Επανέρχεται με μεγαλύτερη βεβαιότητα η άποψη που με κάποια επιφύλαξη είχε διατυπωθεί στο προηγούμενο κεφάλαιο (βλ. σ. 30 και 31 και 44-45), ότι από τον 10ο αι. κ.ε. οι όροι *πόλις* και *πολιτεία* προσδιόριζαν τα αστικά συμβούλια και παρατίθενται οι πηγές στις οποίες ο όρος *πολιτεία* εντοπίζεται με τη σημασία μιας διακριτής συσσωμάτωσης. Στην ορολογία εντάσσεται και πάλι η έκφραση *ἄρχοντες τῆς πολιτείας* που αφορά στην Κωνσταντινούπολη και αποδίδει μέλη της κοινωνίας της Πόλης που προέρχονταν από το μεσαίο κοινωνικό στρώμα και έπαιρναν μέρος σε δικαιοπραξίες, σε δικαστικές κρίσεις και στο τελετουργικό της αυλής. Εκτός από τη βιβλιογραφία, όπου διατυπώθηκε αρχικά η άποψη αυτή, ενδεικτικά υπάρχουν παραπομπές σε πατριαρχικά έγγραφα όμως του τέλους του 14ου και του 15ου αι., και όπου απαντούν εναλλακτικά οι όροι: *ὁ ἀπὸ τῆς πολιτείας ἀρχόντων*, *ὁ ἀπὸ τῶν πολιτικῶν ἀρχόντων*, *ὁ ἀπὸ τῶν πολιτῶν ἄρχων*¹⁸. Απαράιτητη φαίνεται εδώ η σύνδεση με τον ίδιο όρο που απαντά κατά τον 10ο αι. στις επιστολές του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού (βλ. σ. 433 της παρούσας βιβλιοκρισίας) και η περιγραφή της εξελικτικής του πορείας, που όμως λείπει. Ενδιαφέρον θα ήταν να ερευνηθεί με ποιά ιδιότητα και σε ποιά θέση έπαιρναν μέρος στις δικαστικές κρίσεις οι *ἄρχοντες* αυτοί, δεδομένου ότι ο ρόλος τους στις δικαιοπραξίες φαίνεται ότι ήταν αυτός των μαρτύρων. Η σ. φαίνεται να πιστεύει στην επιλογή και όχι εκλογή των αρχόντων (βλ. ωστόσο σ. 58 και σημ. 9 της παρουσιαζόμενης μελέτης). Προκειμένου για τα επαρχιακά αστικά κέντρα θεωρεί ότι επίσης και αυτά «είχαν την πολιτεία

17. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς ή οικονόμος*, 132-137.

18. Βλ. MM 2, 472,493,495 και K. P MATSCHKE – F. TINNEFELD, *Die Gesellschaft im späten Byzanz. Gruppen, Strukturen, und Lebensformen*, Köln 2001, 156. ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, *Βασιλεύς ή οικονόμος*, 132.

τους» (σσ. 58-59) αλλά και οι ἄρχοντες τῆς πολιτείας εντοπίζονται σε μεγάλες πόλεις, όπως η Θεσσαλονίκη και οι Σέρρες. Ως μοναδική μαρτυρία πολιτείας στη Θεσσαλονίκη προσάγεται χωρίο από την *Ιστορία* του Ιωάννη Καντακουζηνού. Πιθανότατα όμως μια προσεκτικότερη ανάγνωση του χωρίου θα οδηγούσε στο συμπέρασμα ότι το βυζαντινό κείμενο θα έπρεπε να διορθωθεί και αντί της λ. *πολιτειῶν* να γραφεί η λ. *πολιτῶν*. Δεδομένης της διόρθωσης θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι ο λόγος στο χωρίο είναι για τους ἐκκρίτους τῆς πολιτείας¹⁹. Το κοινὸν τῆς χώρας που απαντά στο *Χρονικὸ των Τόκκων* αποτελεί ὅρο που δήλωνε στις επαρχιακές πόλεις ὄργανο παρόμοιο με την πολιτεία. Οι οἰκήτορες ή οι ἔποικοι εμφανίζονται ως συλλογικότητες που μετείχαν σε δικαιοπραξίες. Η παρατήρηση αυτή ορθή κατά τη γνώμη μου, χρειάζεται περισσότερη έρευνα που να περιλαμβάνει, συστηματικά, έγγραφα του 13ου αι. κ.ε. Τέλος ο ὅρος ἐκκλησία στις μικρές επαρχιακές πόλεις δήλωνε πιθανόν τη συνέλευση του συμβουλίου της πόλης. Ακολουθούν στις σσ. 64-72 περιπτώσεις πόλεων της Μακεδονίας και της Ηπείρου, στις οποίες εντοπίζεται ποικίλη ορολογία για να δηλωθούν συλλογικότητες, όπως φαίνεται, παρόμοιας δομής.

Στην επόμενη ενότητα (2. Σύνθεση, σσ. 72-78) του ίδιου κεφαλαίου η σ. προβαίνει σε παρατηρήσεις για τη σύνθεση των συλλογικών οργάνων ενώ στην επόμενη ενότητα (3. Αρμοδιότητες, σσ. 78-82) αναζητεί στις πηγές μαρτυρίες για τις αρμοδιότητες των εντοπιζόμενων συλλογικοτήτων. Οι ενότητες αυτές δίνουν ένα ενδιαφέρον υλικό βασισμένο σε πρωτογενή έρευνα των πηγών. Η ίδια παρατήρηση ισχύει και για το επόμενο κεφάλαιο Γ. Οι Συνελεύσεις (σσ. 83-87), στο οποίο συγκεντρώνονται οι μαρτυρίες των πηγών για τη λειτουργία των συνελεύσεων. Βέβαια εδώ θα μπορούσε να αυξηθεί το πηγαίο υλικό με τη μελέτη των επιστολών του Δημητρίου Κυδώνη που προσφέρει μαρτυρίες για τις συνελεύσεις στη Θεσσαλονίκη του 14ου αι. Το κεφ. Δ. Οι Συλλογικότητες στα χωριά (σ. 88-89), είναι εξαιρετικά σύντομο και περιορίζεται σε έγγραφα προερχόμενα από τη Μακεδονία, υπάρχει ωστόσο ένα ενδιαφέρον υλικό που προσφέρουν τα έγγραφα του 13ου αι. από την περιοχή της Μικράς Ασίας, που παραμένει ανεκμετάλλευτο.

19. Ιωάννης Καντακουζηνός, III. 82, *Ioannis Cantacuzeni ex imperatoris Historarum libri IV, graece et latine*, έκδ. L. SCHOPEN [CSHB], I-III, Bonn 1828-1832, τ. 2, 506: ... καὶ τῶν παρὰ Ῥωμαίους ἀρίστων πάντων, οὐ μόνον ὅσον ἐν εὐγενέσιν ἦν, ἀλλὰ καὶ μονάζουσι καὶ ἐπισκόποις, ἔτι δὲ καὶ στρατιώταις καὶ τοῖς τῶν πολιτειῶν ἐκάστης πόλεως προέχουσιν, και σ. 59, με τη σημ. 11, του κρινόμενου βιβλίου.

Το προτελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου Ε. Ειδικές Αναφορές στην κατά τόπους οργάνωση των συμβουλίων (σσ. 90-133) επικεντρώνεται στο ευρωπαϊκό τμήμα της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Σε αυτό παρουσιάζονται με πολύ συνοπτικό τρόπο η ιστορία και χαρακτηριστικές περιπτώσεις λειτουργίας συλλογικοτήτων σε επαρχιακές πόλεις που επιλέγονται με βάση τη διαθεσιμότητα μαρτυριών από τις πηγές. Μοιραία δεν αποφεύγονται οι επαναλήψεις περιπτώσεων που ήδη έχουν παρουσιαστεί στα προηγούμενα κεφάλαια (βλ. π.χ. χαρακτηριστικά την περίπτωση της Θεσσαλονίκης στις σσ. 90-95) ή η μνεία όρων που θα μπορούσαν να παρουσιασθούν με κριτικό τρόπο στα οικεία κεφάλαια της μελέτης. Η παρουσιαζόμενη μελέτη κλείνει με Επίλογο (σσ. 135-137) που αποτελεί την απόδοση σε γενικές γραμμές των διαπιστώσεων και των συμπερασμάτων στα οποία οδήγησε η έρευνα των πηγών και παρουσιάστηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια.

Σε ό,τι αφορά στην τεχνική παρασκευής της μελέτης θεωρώ ότι αξίζει να σημειωθεί μόνο ο τρόπος παραπομπής στις σημειώσεις που συνδέεται και με την οργάνωση της βιβλιογραφίας· η σ. καταγράφει αναλυτικά στις υποσημειώσεις τα στοιχεία των μελετών, στις οποίες παραπέμπει μόνο μια φορά. Εντούτοις τα ίδια στοιχεία επαναλαμβάνονται και στη Βιβλιογραφία, την οποία παραθέτει στις τελευταίες σελίδες της μελέτης της. Η ίδια τακτική διαπιστώνεται και κατά την παραπομπή στις πηγές. Επιπλέον εκεί η συντόμευση της λέξης έκδοση γράφεται εκδ. αντί του ορθού έκδ. Ένα ακόμη τεχνικό χαρακτηριστικό, όχι χωρίς σημασία πιστεύω, είναι ότι, αφού σημειωθεί η πηγή από την οποία αντλεί η σ., παρατίθενται οι σχετικές με το πραγματευόμενο ζήτημα μελέτες, στις οποίες ερμηνεύτηκε η ίδια μαρτυρία, με την ένδειξη πρβλ. (παραβάλε), (βλ. χαρακτηριστικά σημ. 8 της παρουσιαζόμενης μελέτης). Φαίνεται λοιπόν σαν να υποδεικνύεται η σύγκριση ανάμεσα στον ιστορικό συγγραφέα και στον σύγχρονο μελετητή. Κατά τα λοιπά η εμφάνιση του βιβλίου είναι καλαίσθητη και οι παραδρομές, τυπογραφικά λάθη κ.λπ. ελάχιστα.

Συμπερασματικά θα έπρεπε να τονισθεί ότι το παρουσιαζόμενο βιβλίο, παρά τις παρατηρήσεις που θα μπορούσαν να γίνουν στην έρευνα, τη σύνθεση ακόμη και στη δομή της εργασίας, και ίσως ακριβώς για αυτό, δεν παύει να αποτελεί ένα πολύ ενδιαφέρον εγχείρημα που θέτει τις πρώτες σταθερές για τη μελέτη των συλλογικοτήτων στις πόλεις και τη βυζαντινή ύπαιθρο και συμβάλλει στην ουσιαστική γνώση της βυζαντινής κοινωνίας.

ΠΟΛΥΜΝΙΑ ΚΑΤΣΩΝΗ

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

